INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No. MH-659/13(N)
www.vmsindia.org

सांस्कृतिक व साहित्यिक पर्यटनासाठी पूर्वाभ्यासाची आवश्यकता

टी. के. बदामे
मराठी विभाग, पौभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविृालय,
तासगाव, जिल्हा, सांगली. ;महाराष्ट, भारतद्ध
drtatoba@gmail.com.

प्रास्ताविक

पर्यटन हा जगातील महत्वाचा व्यवसाय मानला जातो. प्रचंड रोजगार निर्मिती आणि योगवाही आर्थिक किया ही पर्यटन व्यवसायासाची वैशिष्टये होत. पर्यटन व्यवसायामुळे देशाला परकीय चलन मिळते. विभिन्न देशांमधील विभिन्न जाती - धर्म संस्कृतिच्या लोकांमध्ये वैचारिक देवाछं– घेवाछं पर्यटनामुळे घडून येते. देशांतर्गत आणि आंतरराष्टीय सामंजस्य पर्यटन व्यवसायामुळे अंतध्दिंगत होते.

पर्यटन अनेक हेतूने केले जाते. निव्वळ भटकंती, करमणूक, आरोग्याच्या कारणासाठी, अभ्यास म्हणून, निखळ आनंदासाठी अशा अनेकविध हेतूने पर्यटन केले जाते. सांस्कृतिक आणि साहित्यिक पर्यटन ही पर्यटनाची अत्यंत महत्वाची क्षैाै आहेत.

उद्दिष्ठः

सांस्कृतिक अथवा साहित्यिक हेतू ठेवून करावयाच्या पर्यटनासाठी संबंधित स्थळांचा पूर्वाभ्यास करणे गरजेचे असते.

संशोधन पोतीः

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक संशोधन पोतीचा वापर केला आहे. सांस्कृतिक पर्यटनात गडकोट, भुईकोट किल्ले, विविध देवालयेय लेणी यांचा समावेश होतो. तर साहित्यिक पर्यटनात सुप्रसिो साहित्यिकांचे निवासस्थान, समाधी परिसर, त्यांच्या साहित्यात अंतर्भूत असलेली स्थळे, यांचा अंतर्भाव होतो. यांचा अभ्यास ऐतिहासिक व वर्णनात्मक पोतीने करावा लागतो. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक संशोधन पोतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे स्व¹पः

सांस्कृतिक पर्यटन आणि साहित्यिक पर्यटन या दोन्ही क्षैाातील सिमारेषा अत्यंत पुसट आहेत. एखाृा सुप्रसिो साहित्यिकाने त्याच्या साहित्यकृतीद्वारे मानवतेच्या सेवेबरोबरच सांस्कृतिक ठेवा असलेल्या सार्वकालिन महान कलाकृती निर्माण केलेल्या असतात. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यकृतींना महान वारशांचा दर्जा प्राप्त होतो. उदा. मराठी साहित्यातील संत ज्ञानेश्वर यांनी निर्मिलेली ज्ञानेश्वरी ही साहित्यकृती.या साहित्यकृतीस सार्वकालिन महान सांस्कृतिक वारसा म्हणून दर्जा प्राप्त झाला आहे. त्यामुळे ज्ञानेश्वरांच्या 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथाची निर्मिती जेथे झाली ते 'आळंदी' जिल्हा पुणे हे स्थळ सांस्कृतिक, धार्मिक आणि साहित्यिक पर्यटन स्थळ म्हणून गणले जाते. थोडक्यात, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक पर्यटनाच्या सिमारेषा एकमेकित मिसळलेल्या असतात.

सांस्कृतिक पर्यटन दरवर्षी हजारो लोक करत असतातय पण विविध सांस्कृतिक वारशांना भेटी देवूनही संबंधित स्थलमहात्याचा त्यांना अभ्यास नसल्याने पर्यटनाचा निखळ आनंद व अर्थबोधाचे समाधान मिळत नाही. या शोधसमस्येची उकल करण्याआधी सांस्कृतिक व साहित्यिक पर्यटनाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न करू.

व्याख्याः

आपल्या समते सांस्कृतिक व साहित्यिक वारसा असलेल्या स्थळांना ठराविक कालमर्यादेत भ्रमंती करीत भेट देणे म्हणजे सांस्कृतिक अथवा साहित्यिक पर्यटन होय.

सांस्कृतिक पर्यटनामध्ये धार्मिक स्थळे उदा. मंदिरे, मशिदी, चर्च, समाधिस्थळे इत्यादी; किल्ले यामध्ये सागरी किल्ले, भुईकोट किल्ले इत्यादी; लेणी यामध्ये डोंगरातील खडक खोदून तयार केलेल्या बौो, जैन व हिंदू धर्म परंपरेतील गुहागत्हांचा समावेश होतो. लेण्यांच्या सांस्कृतिक पर्यटनाचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या हेतूकथनासाठी करू.

महाराष्ट्रातील लेणीः सांस्कृतिक – साहित्यिक पर्यटनः

भारतातील महाराष्ट्र राज्य हे सर्वाधिक लेणी असलेले जगातील अग्रनामांकित राज्य आहे. महाराष्ट्रात सुमारे 900 लेणी आहेत. 'लेणी' हा शब्द 'लेण' या शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असून 'लेण' हा शब्द संस्कृतमधील 'लयन' म्हणजेच 'गत्ह' या धातुवरून आलेला आहे. त्याला इंग्रजीत 'ब्ंअम' असे म्हटले जाते. मराठीत लेणीसाठी 'शिलामंदिर' वा 'शैलगत्ह' असेही म्हटले जाते.

लेण्यांचे पर्यटन करण्यापूर्वी पर्यटकांनी संबंधित लेण्यांचा पर्यटनपूव. अभ्यास करणे गरजेचे असते. पर्यटनपूव.९ भारतातील लेण्यांचा संक्षिप्त इतिहास जाणून घ्यावा लागतो. महाराष्ट्रातील ज्या लेण्यांना भेट ्रावयाची आहे, ती लेणी नेमकी कोणत्या कालखंडात खोदली गेलीÂ ती कोणत्या धर्मपरंपरेत बसते ;उदा. बौ,जैन,हिंदूद्धÂ कोणत्या राजवटीत संबंधित लेणी खोदण्यात आली ;उदा. सातवाहन, मौर्य, गुप्त, वाकाटकद्धÂ संबंधित लेण्यांवर आधारित साहित्यकत्ती निर्माण झाली असल्यास तिचे वाचन करणे, संबंधित लेणी परीसरावर आधारित चित्रपट निर्माण झाला असल्यास तो पाहून मग पर्यटनास जाणे. अथवा आजकाल इंटरनेटच्या माध्यमातून संबंधित लेणीची माहिती मिळवून पर्यटनास जाणेय हे पर्यटकाला पर्यटनाचा निखळ आनंद तर मिळवून देतेचय परंतु पर्यटकाचे ज्ञानही त्यामुळे वाढते. तसेच आपल्या समते सांस्कततिक वारश्याची ओळख झाल्याने अर्थपूर्ण जीवन जगण्याची प्रेरणाही पर्यटकांना मिळू शकते. 'अजिंठा' या जगप्रसिो लेणीचा विचार आपण उदाहरणादाखल कर्िशकतो.

'अजिंठा' हे बौ लेण्यांसाठी प्रसिो असलेले एक जगप्रसिो स्थळ महाराष्टातील औरंगाबाद शहरापासून अवघ्या शंभर किलोमीटर अंतरावर वसलेले आहे. या लेणीस पर्यटक म्हणून भेट देण्यापूर्वी या लेणीचा अभ्यास कर्नि पर्यटनाचे नियोजन करणे योग्य होईल. या लेण्यांची निर्मिती प्रामुख्याने दोन टप्प्यात झाली आहे. पहिला टप्पा इ. स. पूर्व 150 ते इ.स. 100 या काळातील बौ धर्मातील हिनयान पंथ प्रभावाचा असून या कालखंडात गौतमबुोचे निरीश्वरवादी तत्वज्ञान स्विकारून हिनयान पंथीयांनी अंजिठा मधील गुंफा कमांक 8,9,10,12,13 व 15 अशा 6 गुंफा खोदल्या. या गुंफांमध्ये बुोमुर्त्या आढळत नाहीत.

दुसरा कालखंड इ.स.400 नंतरचा. या कालखंडात बौ धर्मियातील महायान पंथीयांनी खोदलेल्या गुंफा आढळून येतात. गुंफा कमांक 4,6,16 इत्यादी अशा सर्व गुंफांचा अंतर्भाव यामध्ये होतो.

प्रामुख्याने चैत्य आणि विहार या प्रकारात मोडणाऽया या गुंफा आहेत. 'चिती' किंवा 'चिता' या संस्कत्त शब्दापासून 'चैत्य' हा शब्द बनला असून एखााा सत्पुर्षािच्या मत्युनंतर त्याचे प्रेत दहन केल्यानंतर त्यांच्या अस्थी ज्या ठिकाणी पुर्नि ठेवलया जातातय त्याच्यावर चबुतरा बांधण्याची पोत प्राचीनकाळी होती. त्या स्मारकालाच 'चैत्य' म्हणत असत. पुढील काळात चबुतऽयावर घुमटाकार शिल्पकत्ती उभारण्यात आल्या. बौधर्मीय अशा स्मारकात बसून धार्मिक पठछं कर्ि लागले. अशा चैत्याला स्तूप असेही म्हटले गेले. 'चैत्य' ही धार्मिक संज्ञा तर 'स्तूप'ही शिल्पशास्त्रीय संज्ञा होय.

'अजिंठा' लेण्यांमध्ये प्रामुख्याने चार 'चैत्यगत्हे' व बाकीचे सर्व 'विहार' आढळतात. बौ भिक्खूंच्या निवासासाठी या विहारांची रचना करण्यात आली. इ.स.नंतरच्या काळात कुशान, पल्लव, ग्रीक इत्यादी परदेशी लोक महाराष्ट्रात येवून स्थिरावले होते, त्यांची चिंा गुंफा कमांक 17 मध्ये आढळून येतात. भारतीय चिंाकलेची परंपरा 'अजिंठा' येथील चिंाकलेपासूनच सर्नि झाली आहे.

वरील प्रकरंचव प्राथमिक ज्ञान असल्याशिवाय कोणत्याही पर्यटकास 'अजिंठा' लेणी पूर्ण अर्थाने कळणार नाहीत. तेथील विविध गुंफा, त्या गुंफांमधील बुोच्या विविध शिल्पाकत्ती, चिंा इत्यादींचा अभ्यास केल्याशिवाय अजिंठयाचे पर्यटन अर्थपूर्ण होवू शकणार नाही. अशी अनेक उदाहरणे घेवून वरील उद्दिष्ठाची पडताळणी करता येईल.

निष्कर्षः

सांस्कततिक व साहित्यिक पर्यटनासाठी पूर्वाभ्यासाची गरज अनन्यसाधारण आहे. पर्यटकांमध्ये या दत्ष्टीने जाणीवजागत्ती झाली पाहिजे. तरच अशा प्रकारचे पर्यटन यशस्वी होवू शकवल. या दत्ष्टीने सांस्कततिक व साहित्यिक पर्यटन साक्षरता र्वािवणे ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी काही उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत, त्या खालील प्रमाणे –

1) लेणी पर्यटनासाठी भारत सरकारच्या वतीने मोबाईल ॲप तयार करून लेण्यांचा माहिती त्यावर उपलब्ध कर्नि्रावे.

2) सांस्कततिक व साहित्यिक पर्यटन साक्षरतेविषयीची जाहिरात दूरदर्शन, आकाशवाणी, इंटरनेट, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे इत्यादी

माध्यमांमधून शासनाच्या पर्यटन विभागामार्फत दिली जावी.

3) शालेय अभ्यासकमात सांस्कततिक व साहित्यिक पर्यटन साक्षरतेसंबंधी जाणीवजागत्ती विषयी माहितीचा अंतर्भाव करण्यात यावा.

4) सांस्कततिक वारशांचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी पर्यटकांमधील विध्वंसक प्रवत्ती नष्ट व्हावीय या करिता पर्यटन विषयक प्रचलित काय्रामध्ये सुधारणा व्हावी.

5) सप्रसिो कलावंतांच्या, साहित्यिकांच्या जन्मभूमी व कर्मभूमीच्या ठिकाणी शासनाच्या प्रयत्नातून स्मत्तीसग्रहालयांची निर्मिती केली जावी.

संदर्भग्रंथः

1) प्रा.जोशी, सु.ह.;प्रथम आवत्ती 2008द्धः महाराष्ट्रातील लेणीः पुणेः डायमंड पब्लिकेशन.

2) डॉ. घारपुरे, विठठल ;प्रथम आवत्ती 2001 पर्यटन भूगोलः नागपूरः पिंपळापुरे पब्लिशर्स.